

УДК 291.16

Ганяк Володимир Йосипович,
аспірант кафедри глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою, Національна академія державного управління при Президентові України.

Ганяк Владимир Иосифович,
аспірант кафедры глобалістики, євроінтеграції и управления национальной безопасностью, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины.

Vladimir Yosyrovich Haniak,
graduate student of globalization, European integration and national security management, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine.

СИНЕРГЕТИЧНА МОДЕЛЬ СОЦІОКУЛЬТУРНОЇ ДИНАМІКИ У ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМИ БЕЗПЕКИ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена практичному використанню синергетичного підходу в дослідженні проблеми безпеки в релігійній сфері сучасного українського суспільства. Побудована синергетична модель дає можливість проаналізувати природу суспільно небезпечних явищ у соціокультурному просторі України внаслідок посилення впливу глобалізації та прискорення геополітичних трансформацій. Запропонована синергетична модель може стати надійною основою у формуванні аналітичного інструментарію для розроблення актуальних класифікацій (типологій) викликів і загроз національним інтересам України в релігійній сфері.

Ключові слова: синергетична модель, соціокультурна динаміка, національна безпека, етнокультурні архетипи, глобалізація, релігійний конфлікт, фундаменталізм, екстремізм.

СИНЕРГЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ ДИНАМИКИ В ИССЛЕДОВАНИИ ПРОБЛЕМЫ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕЛИГИОЗНОЙ СФЕРЕ УКРАИНЫ

Аннотация. Статья посвящена практическому использованию синергетического подхода в исследовании проблемы безопасности в религиозной

сфере современного украинского общества. Построенная синергетическая модель позволяет проанализировать природу общественно опасных явлений в социокультурном пространстве Украины вследствие усиления влияния глобализации и ускорения геополитических трансформаций. Предложенная синергетическая модель может стать надежной основой в формировании аналитического инструментария для разработки актуальных классификаций (типологий) вызовов и угроз национальным интересам Украины в религиозной сфере.

Ключевые слова: синергетическая модель, социокультурная динамика, национальная безопасность, этнокультурные архетипы, глобализация, религиозный конфликт, фундаментализм, экстремизм.

THE SYNERGETIC FRAMEWORK OF SOCIO-CULTURAL DYNAMICS IN THE STUDY OF SECURITY ISSUES IN THE RELIGIOUS SPHERE

Abstract. The article is devoted to practical use synergetic approach to study security problems in the religious sphere of modern Ukrainian society. This synergetic model allows to analyze the nature of the socially dangerous phenomena in social and cultural space of Ukraine due to the growing influence of globalization and the acceleration of geopolitical transformations. The proposed model can be the solid foundation in forming of analytical tools for investigation of current classifications (typologies) challenges and threats to Ukraine's national interests in the religious sphere.

Keywords: synergetic model, socio-cultural dynamics, national security, ethno-cultural archetypes, globalization, religious conflict, fundamentalism, extremism.

Постановка проблеми. Глобалізація та прискорення геополітичних трансформацій, охоплюючи всі сфери суспільного життя, зокрема й релігію, виступають як потужні зовнішні фактори, що значно впливають на характер і напрям усіх соціокультурних процесів в українському суспільстві. Особливо небезпечним є вплив глобалізацій процесів, який призводить до виникнення деструктивних тенденцій щодо існуючого релігійного простору України, порушуючи тим самим релігійну самобутність українського народу. Різка

зміна геополітичного вектора України також призвела до сплеску релігійної нетерпимості та інших досить небезпечних явищ у суспільно-релігійній сфері нашої країни. Додаткових труднощів зазначеній проблемі додає той факт, що Україна є поліетнічною та поліконфесійною державою зі складною історією міжконфесійних взаємин.

Вияви ксенофобії, антисемітизму, екстремізму, расової і релігійної нетерпимості створюють підвалини для руйнування існуючого рівня етноконфесійної толерантності,

зростання напруженості в українському суспільстві, ворожнечі й, як наслідок, поширення злочинності на цьому ґрунті. Реалії сьогодення потребують, замість проголошення окремих декларацій, перейти до комплексного формування та реалізації державної політики в цій сфері життєдіяльності суспільства.

Стаття 7 Закону України “Про основи національної безпеки України” окремо вирізняє серед загроз національним інтересам і національній безпеці України “можливість виникнення конфліктів у сфері міжетнічних і міжконфесійних відносин, радикалізації та проявів екстремізму в діяльності деяких об’єднань національних меншин та релігійних громад”. При цьому, відповідно до ст. 8, до основних напрямів державної політики з питань національної безпеки увійшло “забезпечення міжконфесійної стабільності та запобігання конфліктним загостренням на релігійній основі, недопущення протистояння різних церков, у тому числі щодо розподілу сфер впливу на території України”.

Питанню пошуку способів протидії екстремізму та релігійній нетерпимості внаслідок виникнення та розгортання релігійно-політичних конфліктів постійно приділяє увагу Рада національної безпеки і оборони України (РНБО), яка серед основних причин цієї проблеми називає радикалізм, екстремізм, політизацію проблематики міжнаціональних та етноконфесійних відносин, а також негативний вплив релігійно-екстремістських організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Філософські, політологіч-

ні, правові, соціологічні й релігієзнавчі аспекти досліджуваної проблеми висвітлювались у працях А. Колодного, М. Бабія, Г. Друзенка, С. Здіорука, О. Сагана, В. Єленського, М. Паліченка, М. Штокала та ін.

Після аналізу зазначених робіт стало очевидним, що класичні науково-концептуальні підходи не можуть і не в змозі надати вичерпну відповідь, що є визначальним при побудові моделі соціокультурної динаміки українського суспільства на початку ХХІ ст. Це своєю чергою унеможливує проведення комплексного аналізу для з’ясування природи суспільно небезпечних явищ і процесів у релігійній сфері.

Соціальне значення індивідуального буття людей можна було б ігнорувати, коли б суспільна система працювала як налагоджений “механізм”. Оскільки, починаючи вже з другої половини ХХ ст., таких “механізмів” виявляється все менше і виникали великі сумніви щодо роботи вказаного “механізму”, все найчастіше висувалися питання трактування людських індивідів як “ядерних” структур соціальності, що забезпечують енергетику соціального буття, що підтримують і оновлюють його форми. Соціальні індивіди як самодіючі сили взаємозумовленістю відтворюють “тканину” соціального буття незалежно від того, в які надіндивідні суб’єкти вони об’єднуються. Це дає змогу говорити про наявність “подвійної” онтології суспільства (онтології структур та онтології людей), що породжує різноманітні дуалізми: структурного та індивідуального, об’єктного та суб’єктного, соціального та гуманітарного [7].

На нашу думку, неефективність застосування традиційних наукових підходів у дослідженні цієї теми полягає насамперед у неможливості подолання ними бар'єру вказаних дуалізмів.

Найпродуктивнішим на сьогодні є інтегративний синергетичний підхід, який дає можливість визначити й оцінити відносини в складних соціокультурних системах в умовах прискорення змін сучасного світу та може допомогти у вирішенні проблеми, яка виникла. Використання підходів постнекласичної науки в міждисциплінарному дослідженні не заперечує використання в певних пізнавальних ситуаціях традиційних підходів інших наук, а лише обмежує їхню роль, тобто вони втрачають статус домінуючих.

Формулювання цілей статті. Для досягнення мети були поставлені такі дослідницькі завдання:

– побудувати синергетичну модель соціокультурної динаміки сучасного українського суспільства в умовах посилення глобалізації та прискорення геополітичних трансформацій;

– проаналізувати природу суспільно небезпечних явищ в релігійній сфері соціокультурного простору України.

Виклад основного матеріалу. На думку Г. Хакена, одного із засновників синергетики, вихідним пунктом усіх досліджень у сфері синергетики є адекватний опис стану системи на різних рівнях [11]. Для аналізу відкритих складних систем російський дослідник В. Буданов пропонує виокремити такі структурні рівні: мікро-, макро- та мегарівень [1, с. 160].

Спробуємо проаналізувати структуру релігійної сфери українського суспільства на зазначених рівнях, розглядаючи її як складну соціальну систему.

Мікрорівень (параметри стану) складається з великої кількості однотипних елементів, у нашому випадку – до складу яких входять буденна релігійна свідомість і релігійні практики окремих індивідів чи їх малих груп. Зміни на цьому рівні відбуваються досить швидко порівняно з іншими рівнями, тому їх можна розглядати як недовготривалі існуючі змінні. Процеси, що відбуваються на мікрорівні, з позиції вищого рівня за певних умов можуть бути схарактеризовані як хаос та дестабілізація.

Елементи макрорівня продукують параметри порядку, які певною мірою визначають поведінку елементів системи, що функціонують на мікрорівні. Як параметри порядку будемо розглядати формальні та неформальні світські й релігійні інститути. Якщо формальні релігійні інститути є втіленням теоретичної релігійної свідомості (віровчення) окремих конфесій, то неформальні релігійні інститути адекватніше відображають діяльність релігійно-містичних рухів (New Age, буквально “нова ера”). Це дає нам змогу розглядати параметри порядку як колективні змінні, що існують тривалий час, [1, с. 160]. Необхідно врахувати й те, що елементи мікрорівня за певних умов, через свою колективну (когерентну) поведінку, можуть створювати нові параметри порядку та впливати на стан вже існуючих параметрів порядку. Тобто йдеться

про циклічність причинно-наслідкового зв'язку. Значення параметрів порядку виявляється ще й у тому, що замість того, щоб описувати поведінку системи через характеристику окремих частин, нам потрібно описувати тільки поведінку параметрів порядку [12]. Як параметри порядку в запропонованій синергетичній моделі використовуватимемо поняття капіталів (ресурсів): символічний, культурний, соціальний, політичний, релігійний та адміністративний, які ввій у науковий обіг П. Бурдье. Відомо, що будь-які стратегії релігійних інституцій (інститутів або індивідів) визначаються їхнім становищем у структурі розподілу релігійного капіталу [2, с. 41]. Такі параметри мають певну універсальність і можуть використовуватися на макро- та мікрорівнях моделі, і, що важливо, релігійний капітал можна експлікувати як певну сукупність інших видів капіталу. Цей факт відкриває нові можливості для аналізу та моніторингу суспільних процесів у релігійному середовищі. Державні органи влади, приймаючи певні регулятивні рішення в цій сфері, повинні чітко усвідомлювати, які наслідки матиме це рішення на той чи інший вид капіталу релігійної організації. Наприклад, держава та органи місцевого самоврядування можуть збільшувати економічний капітал певних релігійних організацій за рахунок надання їм різного роду пільг та преференцій. Тоді як ефект від адміністративних дій у разі правопорушення певного релігійного об'єднання (організації) не так просто передбачити. Замість попередження правопорушника за рахунок

необдуманих дій чиновників можна навпаки збільшити його соціальний капітал такого релігійного об'єднання (наприклад, адміністративні дії чиновників Міністерства культури України щодо УГКЦ під час Революції Гідності у 2013–2014 рр.).

Характеризуючи призначення мегарівня (керуючих параметрів), Г. Хакен вказує, що будь-яка система підпорядкована зовнішнім умовам, які описуються у формі так званих керуючих параметрів. Якщо керуючі параметри раптово змінюються, то соціокультурна система має швидко пристосовуватися до нових умов [12, с. 353]. Плавно змінюючи керуючі параметри, можна змінювати систему нижче розташованих рівнів але, інколи, ці зміни виглядають досить бурхливо, кризово [1, с. 161]. Синергетика зосереджує свою увагу на тих ситуаціях, в яких поведінка системи змінюється якісно при зміні керуючих параметрів. Якщо структура зберігається при зміні керуючих параметрів, то вона називається стійкою або структурно стійкою. При цьому слід зауважити, що зміни на мікро- та макрорівнях не можуть протягом короткого проміжку часу істотно вплинути на зовнішні умови, крім випадків, коли система перебуває у точці біфуркації.

На нашу думку, на мегарівні побудованої нами моделі релігійної сфери України можна умовно виділити такі групи керуючих параметрів:

а) соціоетальна (ядро культури суспільства, яке є універсумом цінностей та смислів);

б) загальносвітова (глобалізація);

в) регіональна (геополітика та геоekonomіка).

Перша група керуючих параметрів відображує впливи ядра культури, що історично склалося в українському суспільстві. Наприклад, до таких параметрів можна віднести: історичний досвід формування та розвитку релігійних традицій, який знайшов своє відображення в самотності культури українського суспільства. Не можна не згадати той факт, що саме культура істотно впливає на релігійний та суспільно-політичний процес за допомогою механізму домінуючих у суспільстві етнокультурних архетипів, який по-різному активізується залежно від тієї чи іншої історичної ситуації [4, с. 71].

Інша група керуючих параметрів відображує впливи загальносвітових процесів, що виникли у зв'язку з початком формування нового планетарного соціуму. До складу параметрів цієї групи належать: накопичений релігійно-містичний досвід усього людства; релігійні процеси у світі; глобалізацію, яка призводить до посилення універсальних архетипів людства.

Третя група керуючих параметрів свідчить про вплив регіональних політичних та економічних процесів на релігійний простір, а також враховує регіональні особливості історичного розвитку релігій у країні.

Історично так склалося, що Україна практично весь час була поліконфесійною країною, тому при побудові соціокультурної динаміки слід враховувати, що на макро- та мікрорівнях моделі існує досить широка диференціація внаслідок великого різноманіття релігійних напрямів та організацій. Наявність відмінностей

між представниками традиційних конфесій іноді може призводити до виникнення гострих суперечностей, а за певних умов навіть до відкритих виявів релігійної нетерпимості.

Проте однієї конфліктогенності поліконфесійного суспільства України недостатньо, щоб пояснити основні соціальні процеси в релігійній сфері в умовах глобалізації. В. Лутай запропонував для конкретизації синергетичної парадигми як основи вирішення соціальних суперечностей, де до цих пір найчастіше керуються принципом “чуже перетворюється у вороже”, використовувати механізм еволюції людського суспільства, сформульований українським теоретиком М. Грушевським [9, с. 34]. У праці “Початки громадянства (генетична соціологія)” він писав: “Все більш укріплююсь в переконанні про рішачу роль в вічних змінах людського життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних, то других... Се чергування мені уявляється як основа ритму соціальної еволюції, котрий розслідує соціологія і всі соціальні науки разом з нею” [6, с. 4]. І далі: “Все людське життя було вічною зміною, вічним чергуванням потягів до колективізму і індивідуалістичної самозадоволеності (автаркції)” [6, с. 85–86].

Навіть незначна зміна керуючих параметрів мегарівня активізує рух елементів мікрорівня, що за певних умов може призвести соціокультурну систему до стану біфуркації, нестійкості на макрорівні і в кінцевому підсумку може викликати перебудову соціальної структури суспільства

або її розпад. Одним із визначальних керуючих параметрів, починаючи з кінця XX ст., стала глобалізація суспільного життя, яка фактично нівелювала кордони та обмеження, що заважали повсюдному поширенню процесу секуляризації за межі західного світу. Характерною рисою цього процесу є зменшення ролі релігійних інститутів на розвиток сучасного суспільства. Великою мірою це зумовлено вторгненням у соціокультурний простір універсальних архетипів суспільства масового споживання, внаслідок чого релігія швидко перетворюється в приватну справу задоволення духовних потреб індивіда. З іншого боку, глобалізація, консолідуючи людей на планетарному рівні, водночас вириває людину з контексту своєї релігійної спільноти, тому з'являються об'єктивні умови звернення до релігійно-містичного досвіду всього людства, тобто можливість прямої взаємодії мега- та мікрорівнів. Не дивно, що виникнення нової релігійності досить часто базується на принципі синкретизму — з'єднання різномірних віронавчальних і культових положень у процесі взаємовпливу релігій в їх історичному розвитку. Внаслідок того що творення нових релігійних рухів часто відбувається без формування параметрів порядку (макрорівня), то для них характерна відсутність чіткої інституалізації. Водночас на макрорівні відбувається процес “внутрішньої секуляризації” (модернізації), коли окремі релігійні об'єднання намагаються підлаштуватися до нових реалій та світських ідеалів сучасного світу.

Секуляризація суспільства в розвинених країнах в умовах гло-

балізації може істотно прискорюватися завдяки наявності механізму позитивного зворотного зв'язку між мега- та мікрорівнями, який призводить до посилення в масовій свідомості впливу цінностей архетипів суспільства споживання (передусім цінностей гедонізму). Відомо, що належність до домінуючої релігії може надавати людям певні соціальні переваги. Однак вони поступово слабштимуть у міру того, як у соціальному оточенні індивіда зростає кількість невіруючих (або прихильників інших релігій). Наприклад, у часи СРСР чим більше в країні було атеїстів, тим менш вигідно бути віруючим [10]. Агресивна секуляризація призводить до вияви так званого антирелігійного фундаменталізму, про що свідчать вияви релігійної нетерпимості внаслідок цілеспрямованої державної політики окремих країн (Франція, Нідерланди тощо), а також радикальних дій з боку феміністських та альтернативних суспільних рухів до представників різних релігій.

Із здобуттям Україною незалежності ситуація, навпаки, стала більш комфортною для віруючої людини. Як не дивно, але не останню роль у цьому історичному процесі відіграла глобалізація. Глобальний наступ секуляризації призвів до виникнення зворотного процесу — десекуляризації окремих країн і регіонів, підтверджуючи тим самим справедливості висновків М. Грушевського. Основними рисами цього реверсивного процесу є спроба повернення релігії втраченого статусу у суспільстві або спроба захисту цього статусу від просування секуляризації, тоб-

то запуску механізму негативного зворотного зв'язку, який би відновив колишню рівновагу. Наявність у світі двох різноспрямованих, несумісних процесів закономірно призводить до їх зіткнення, утворення зон турбулентності, тобто стану невизначеності, що виступає необхідною передумовою формування нових параметрів порядку. Вже можна спостерігати утворення таких зон, наприклад, "Арабська весна" чи нещодавні суспільно-політичні події в Турції.

Е. Князева і С. Курдюмов вважають, що суспільство слід розглядати як відкриту та складну нелінійну систему і одними з перших висловили припущення про можливість використання архетипів К. Юнга як атракторів — відносно стійких станів системи, які здатні притягувати (від лат. *attractare* — притягувати) до себе певну кількість "траєкторій" системи, що визначаються різними початковими умовами. Поняття "атрактор" є близьким до поняття "ціль". За атракторами стоять візуальні образи певних "каналів" ("конусів" або "воронок"), які згортають, втягують у себе цілу множину різних "траєкторій", зумовлюючи хід еволюції соціальної системи на окремих ділянках, навіть безпосередньо віддалених від "вирв" таких "воронок" [8, с. 39].

Російська дослідниця В. Василькова зробила практичну спробу використання юнгівських архетипів, які мають універсальний характер, як атракторів для аналізу взаємопереходів порядку і хаосу в соціальних системах [3]. Водночас слід зауважити, що з усього універсального на-

бору базових архетипів кожен етнос використовує лише певні одиниці ("цеглинки") для побудови власної невеликої кількості синтетичних архетипів, які й можна вважати домінуючими архетипами етносу. Для такого типу архетипів характерна культурно-історична спадковість, в той час як універсальним архетипам, які більш схожі на певні загальні психічні інстинкти, притаманна вроджена спадковість.

При зміні історичної ситуації зароджується соціальна самоорганізація спільної діяльності окремих індивідів і соціальних груп, які є виразниками як свідомо, так і несвідомо обумовлених архетипами потреб та цілей. Відносно швидко внаслідок такої діяльності запускається процес самовідтворення соціокультурної системи, що призводить до появи нових зразків поведінки, а це, своєю чергою, зумовлює послаблення існуючого механізму соціального контролю (параметрів порядку, які забезпечують функціонування механізмів негативного зворотного зв'язку) та зміни звичного способу життя.

До особливостей історичних ситуацій періоду розвитку перехідного суспільства слід віднести формування так званого "дивного атрактору", який утворюють як мінімум два культурні архетипи, що перебувають у постійній боротьбі за статус домінуючого архетипу культури. Кожен із зазначених етнокультурних архетипів визначає певний тип ціннісного ідеалу, який на нижчих рівнях моделі виступає як морально-ціннісний орієнтир. До особливостей сучасного українського суспільства слід віднести наявність у соціокультурному

просторі потужного альтернативного ядра культури сусідньої країни, яке сприяє циркулюванню, а в окремих регіонах навіть домінуванню власних етнокультурних архетипів у масовій свідомості українських громадян. Існування “дивного атрактору” переводить ослаблену соціальну систему в хаотичний режим функціонування. Непередбачуваність суспільних подій призводить до того, що в межах одного історичного періоду можуть неодноразово повторюватися спроби встановлення того чи іншого з компонентів “дивного атрактору” як домінуючого, поки не буде остаточно закріплено результати вибору подальшого напрямку розвитку суспільства. Якщо у ранніх формах організації суспільства на вибір шляху його розвитку значною мірою впливала правляча еліта за умов пасивності гноблених народних мас, то в період постмодерну вирішальну роль у цьому процесі відіграє наявність у соціальній системі механізму позитивного зворотного зв'язку. Річ у тому, що функціональна значущість існуючих соціальних норм на соціетальному мегарівні системи підтримується доти, доки вони поділяються більшістю суспільства. Зауважимо, що в моменти соціальних біфуркацій вказаний механізм зворотного зв'язку, прискорюючись і посилюючись за рахунок когерентних дій індивідів на мікрорівні, позбавляє соціальні норми необхідної підтримки, надаючи перевагу новій конфігурації зразків суспільної поведінки. Таке прискорення зазначеного механізму викликане не в останню чергу самою природою людини, яка, потрапляючи в стан

свідомого чи несвідомого когнітивного дисонансу внаслідок соціальної аномії, якомога швидше намагається повернути собі стан консонансу [5, с. 148].

Посилення диференціації (фрагментації) в релігійній сфері та стосовно релігії загалом містить можливість виникнення принципових розбіжностей щодо майбутнього суспільного розвитку. Процес десекуляризації неминуче призводить до посилення дивергентних явищ — релігійного фундаменталізму та ксенофобії, які завжди супроводжуються зростанням кількості виявів релігійної нетерпимості до інакомислячих як у середині конфесії, так і за її межами. Закономірним результатом прогресуючої дивергенції стає поляризація релігійної ідеології щодо існуючого світського суспільства — формування принципово несумісних з суспільним ладом релігійних поглядів. Це вже не часткове заперечення окремих прав і свобод людини, як у випадку дивергенції, що припускає часткову згоду, а заперечення основ існуючого соціального порядку. До таких суспільно небезпечних явищ слід віднести релігійний екстремізм, фанатизм і тероризм. Зрозуміло, що з цими явищами необхідна безкомпромісна боротьба всього суспільства на правовій основі.

Виникає питання, чи можливий інший шлях розвитку релігій, крім прямої конфронтації внаслідок того, що світ опинився в режимі загострення та нестабільності? Розвиток можливий не лише за рахунок поступової дивергенції, а й шляхом протилежним йому, який передбачає

процес конвергенції (сходження у різному сенсі), пошук компромісів. Потрібна не ізоляція чи сегрегація релігійних об'єднань від участі у суспільному житті, яка тільки сприяє посиленню дивергенції, а перехід до конструктивного міжкультурного діалогу з врахування соціокультурних особливостей історичного розвитку окремих регіонів України.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Уявлення про самоорганізацію релігійної спільноти України дають змогу дійти висновку про неможливість нав'язування суспільству певних світоглядних чи релігійних норм, тому що їх утворення пов'язане зі складними процесами самоорганізації, які відбуваються в соціокультурній системі. Забезпечення безпеки в релігійній сфері України значною мірою залежатиме від того, наскільки в моделі суспільно-релігійних відносин вдасться врахувати баланс вказаних норм як результат найкращого розв'язання головної соціальної суперечності (співвідношення індивідуального та спільних, колективних інтересів).

Побудована синергетична модель дає можливість проаналізувати природу суспільно небезпечних явищ у соціокультурному просторі України внаслідок посилення впливу глобалізації та прискорення геополітичних трансформацій. Запропонована синергетична модель може стати надійною основою у формуванні аналітичного інструментарію для розроблення актуальних класифікацій (типологій) викликів і загроз національним інтересам України в релігійній сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Буданов В. Г.* Методология и принципы синергетики / В. Г. Буданов // *Філософія освіти.* — 2006. — № 1 (3). — С. 143–173.
2. *Бурдьє П.* Социальное пространство: поля и практики / отв. ред. пер., сост. и послесл. Н. А. Шматко; пер. с франц. — М.: Ин-т экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2005. — 576 с.
3. *Василькова В. В.* Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации) / В. В. Василькова. — СПб.: Лань, 1999. — 480 с. — (Серия: “Мир культуры, истории и философии”).
4. *Ганяк В. Й.* Панівні архетипи української культури як запорука дієвості самоорганізаційного механізму безпеки народу / В. Й. Ганяк // *Публіч. упр.: теорія та практика.* — Х: Вид-во “НаукДержУпр”, 2013. — Вип. 2 (18). — С. 64–71.
5. *Ганяк В. Й.* Особливості формування домінуючого культурного архетипу українського суспільства в умовах зміни історичної ситуації / В. Й. Ганяк // *Публіч. упр.: теорія та практика.* — 2015. — Вип. 1 (спец. вип.). — С. 143–149.
6. *Грушевський М. С.* Початки громадянства: генетична соціологія / М. С. Грушевський. — Прага, 1921. — 328 с.
7. *Кемеров В. Е.* Толерантность в обществе различий: коллективная монография / В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов, Л. Ю. Зенкова // *Полиграфист.* — 2005. — 232 с.
8. *Князева Е. Н., Курдюмов С. П.* Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. — М.: Наука, 1994. — 236 с.

9. *Лутай В. С.* Синергетическая парадигма как философско-методологическая основа решения основных проблем XXI века / В. С. Лутай // *Практ. філос.* — 2003. — № 1 (7). — С. 10–38.
10. *Марков А. В.* Религиозность населения не способствует процветанию общества [Электронный ресурс] / А. В. Марков. — Режим доступа: <http://elementy.ru/news/431139>
11. *Хакен Г.* Можем ли мы применять синергетику в науках о человеке? [Электронный ресурс] / Г. Хакен. — Режим доступа: sprkurdyumov.narod.ru/Haken7.htm
12. *Хакен Г.* Самоорганизующееся общество / Г. Хакен // *Синергетическая парадигма. Соц. синергетика* — М.: Прогресс-Традиция, 2009. — С. 350–369.